

ДИЛЕМА «РОСІЯ-ЗАХІД» В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Позиціонування творчості М. Грушевського в координатах «Росія-Захід» завжди було нелегкою проблемою для дослідників його творчості. З одного боку – вихованець російської історіографічної традиції та симпатик ідеології слов'янофілів, він через усе своє життя, як неодноразово стверджували його ідейні опоненти періоду Визвольних змагань, проніс «неостуджену любов» до «фікції федеративної Росії», «невичерпальну віру в московського ліберала»¹. З іншого – як автор самобутньої схеми українського історичного процесу, що розривала з традиціями державницької школи російської історіографії ХІХ ст., він багатьма російськими інтелектуалами сприймався за неповні сумлінного вченого, котрий засобами науки намагався реалізувати підступний політичний план розколу «єдиної та неподільної» імперії на кошти ворожих слов'янству Німеччини та Австро-Угорщини. Все це як століття тому, так і в сучасній російській публіцистиці утвердило за М. Грушевським славу одного з лідерів українського «мазепинського» руху.

Не менш неоднозначним було трактування ролі Західної Європи як цивілізаційного чинника в творчості вченого. Така неоднозначність була зумовлена двома вимірами проблеми: історіософським та історіографічним. Адже для прихильника позитивістської філософії цивілізаційні пріоритети а рїогї були пов'язані із західною культурою. Разом із тим, значна кількість залученого М. Грушевським емпіричного матеріалу своєю різноплановістю нерідко змушувала дослідника втрачати пильність і відходити від задекларованих методологічних позицій. Вирішення окресленої проблеми, на наше переконання, дозволить не

лише реалізувати конкретне історіографічне завдання – висвітлити малознану сторінку творчості вченого, але й краще зрозуміти логіку непростих взаємин між теоретичними настановами та дослідницькою практикою у його творчій лабораторії. Немаловажним також є звернення до проблеми «Росія–Захід» у спадщині М. Грушевського з огляду на значну впливовість його ідей на українознавство ХХ ст., що дозволить виявити ідейні корені багатьох сучасних історіософських дискусій.

Вже у перших томах «Історії України-Руси» М. Грушевський позиціонує українські землі як своєрідні ворота зі Сходу на Захід, що в часи масових міграцій войовничих степових орд відігравали «почесну роль заборолу» європейської цивілізації від руйнівних впливів степових орд². З цього часу, фактично, починається не проста історія взаємин українських земель із західним світом. «... Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море...» – твердив дослідник³. Тривалий час – фактично до розпаду Давньоруської держави під натисками степових орд та внаслідок внутрішніх міжусобиць – ці взаємини М. Грушевський називає рівними та партнерськими. Княжий Київ, що зробив цивілізаційний вибір на користь візантійських цінностей, постає своєрідним регіональним лідером, що навіртає до християнської культури язичницькі племена на своїх північно-східних кордонах. Перші томи головної праці вченого рясніють його вказівками на те, як прихильно при дворах західних столиць сприймали Рюриковичів, а за руку їхніх доньок змагалися впливові володарі тогочасної Європи.

Як і належалося прихильнику позитивістських цінностей порядку та прогресу, М. Грушевський в своїх історіософських роздумах на різні лади вихваляє чесноти європейської цивілізації та підносить її вагомість для формування українського національного культурного типу. Вчений вказує на тісні зв'язки українських земель з германською та кельтською культурами у передісторичні часи. Далі відзначає масовий вплив скандинавського елемента на початках становлення Давньоруської держави. В княжу добу ці контакти з Заходом лише міцніли – дослідник вказує на «незвичайно широкі династичні зв'язки»

династії Рюриковичів з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували у сфері німецької культури. Поряд із цим зміцнювалися культурні й торговельні відносини з країнами європейського Заходу, що поступово заступали більш ранні взаємини чорноморського напрямку – з балканськими країнами, Візантією та Малою Азією⁴.

З занепадом Києва наприкінці XII ст. центр ваги української державності М. Грушевський переносить в галицько-волинські землі. Вже сам факт тісного сусідства Галицько-Волинського князівства з країнами Західної Європи визначило цивілізаційний вектор розвитку молодій державі. Сам учений вказує на «повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів візантійських і східних, які переважали в періоді формування Київської держави»⁵.

Прикметно, що саме злам у XII–XIII ст., на думку М. Грушевського, сягають корені цивілізаційних відмінностей України та Росії. На його переконання, Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської – «вона виросла на своїм корені»⁶. Цивілізаційну спадщину Київської держави, твердить дослідник, Московщина засвоїла тільки почасти, «все більше розмішувала елементами фінськими, татарськими, монгольськими», в той час як «Західня Україна, в якій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя»⁷. Незважаючи на релігійну відмінність від католицького Заходу, М. Грушевський постійно наголошує, що «весь круг політичних і культурних інтересів її [Галицько-Волинської Русі] орієнтувався на захід»⁸.

Західний вектор культурного розвитку українських земель, вказує М. Грушевський, ще більше зростає із включенням українських земель до складу польсько-литовської держави. «Для української культури знову відкривалися сприятливі горизонти» – твердить він⁹. Ілюструючи благодотворний характер західного впливу на всі прояви українського життя, вчений відзначає економічне зростання міст, переорієнтацію їх внутрішнього життя на німецькі взірці. «Таким чином, – підсумовує цей історичний період дослідник, – зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою, Німеччиною в першу голову, а далі – з

Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки запізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі в кінці XVI в.»¹⁰. Цей період ще більше поглибив цивілізаційні відмінності між населенням українських і російських земель. Московське царство, пише М. Грушевський, дедалі більше розгублювало давньоруську культурну спадщину, все глибше піддаючись східним впливам. Натомість «Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури»¹¹.

Власне у постійній взаємодії з західноєвропейською культурою, вважає М. Грушевський, формувалися особливості національного українського характеру, споріднюючи ментально українців із західними сусідами. З огляду на це, твердить він, «український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати – просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західним, а й самим складом народного характеру». Натомість великоросійський характер, твердить дослідник, формувався під впливом східних цивілізаційних впливів. З огляду на це, йому притаманні такі риси, як брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини, нестача смаку до комфортного життя, нахил до анархізму тощо. Все це, підкреслює вчений, є «повною антитезою народним прикметам українським», які «роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії, де в чім до германської, [...] в іншому до романської...»¹².

Поряд із різноманітними та значними впливами західної культури на українську, М. Грушевський постійно акцентує творчий характер такого впливу. На переконання вченого, західні впливи перемішувалися зі старими візантійськими традиціями, котрі засвоїло давньоруське суспільство. У підсумку було витворено своєрідну українську культуру. Так, наприклад, постало оригінальне українське мистецтво XVII–XVIII ст., котре, вказує дослідник, приваблювало «західноєвропейську людину». «[...] Культуру і мистецтво XVII–XVIII в., до самого

кінця Гетьманщини, – наголошував М. Грушевський, – треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству»¹³.

Втім, така змальована М. Грушевським майже іділічна картина взаємин України та Заходу далеко не у всьому витримала перевірки розлогим джерельним матеріалом. І тут сторінки більшості томів «Історії України-Руси» постають як послідовне заперечення кожної з названих вище тез. При цьому, як не парадоксально, дослідник знову ж апелює до позитивістських цінностей. Так, західноєвропейські впливи на українську освіту в XIV–XVI ст. учений гаряче критикує з двох позицій. З одного боку, він нарікає, що запозичення західних освітніх взірців руйнувало власні освітянські традиції, не давши віднайти внутрішні резерви на модернізацію цього сегменту суспільного життя. Поряд із цим, дослідник відзначає, що «се було лихо і з того боку, що ся схоластична школа давала загалом дуже мало реального знання і ніякої заохоти до нього, до позитивних наук»¹⁴ (підкреслення наше – *В.Т.*). Нарікає також М. Грушевський на те, що «ся школа була дуже мало зв'язана з реальним життям українського народу в минувості і теперішності, мала дуже слабо зазначений національний характер в ширшій значінню того слова»¹⁵.

В зовсім іншій тональності в «Історії України-Руси» постає також включення українських земель до польсько-литовської держави. На сторінках третього тому праці М. Грушевський цю подію емоційно називає «фатальним переломом в життю українсько-руського народу», від якого Русь і староруська культура «не виграла нічого, а стратили – безконечно [...] на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі»¹⁶.

Мають зовсім інше ціннісне забарвлення в «Історії України-Руси» й ідеалізовані на сторінках історичної публіцистики М. Грушевського німецькі впливи на українську культуру. «На наш ґрунт німецькі форми пересаджувалися правительством і шляхтою від самого початку незручно, не приладжені до місцевих обставин, попсовані національною й релігійною виключністю, обкроєні або скривлені фіскалізмом або в інтересах

шляхетського стану, і далі псувалися й калічилися з тих же мотивів», – відзначає вчений¹⁷. Емоційно негативним є також ставлення М. Грушевського до західного цивілізаційного впливу як винятково руйнівного чинника для самобутньої давньоруської міської культури. Особливо промовисто, як відзначила Наталя Яковенко, це простежується на прикладі оцінок ученим поширення магдебурзького права на українських землях¹⁸. Щоправда, відповідальність за такий стан речей дослідник цілковито перекладає на польську владу, котра, на його переконання, системою заборон розірвала давній безпосередній зв'язок України з Заходом і таким чином «зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити в Україну не інакше, як перейшовши через кепський польський алембик»¹⁹.

Той факт, що сторінки «Історії України-Руси» постають фактично суцільним актом історичного обвинувачення Заходу в нищенні самобутньої української культури, вже неодноразово намагалися пояснити сучасні дослідники. Так, Леонід Зашкільняк акцентує слов'янофільські симпатії М. Грушевського, за-своєні ним ще в гімназійні та студентські роки²⁰. З такими висновками в своїй монографії про видатного вченого погоджується й Сергій Плохій²¹. Натомість Наталя Яковенко акцентує «російську мисленневу традицію», в руслі якої відбувалася еволюція творчості М. Грушевського²². На нашу думку, ці судження потребують доповнень, адже у вічі впадає не стільки антизахідництво вченого, скільки власне амбівалентність його ставлення до Заходу.

Не менш амбівалентним у творчості М. Грушевського постає й образ Росії. З програмовими оцінками і в цьому випадку все зрозуміло: північний сусід змальовується як послідовна антитеза цивілізованому Заходу; як країна, що живе за законами східних деспотій. Політичну еліту Московщини вчений промовисто називає «північними варварами», протиставляючи «досвідченим і цивілізованим людям західної культури»²³. Звідси виглядає цілком природно, що зовнішньополітичний вибір козацької старшини на чолі з Богданом Хмельницьким на користь Московського царства М. Грушевський вважає фатальним для європейських перспектив України. Щоправда при цьому він заува-

жує, що цей вибір був значною мірою зроблений під тиском тогочасних обставин як реакція на надужиття з боку католицької Речі Посполитої. Геополітичний вибір тогочасної української еліти вчений називає епохальним також і для історії Східної Європи, адже він кардинально перекроїв політичну карту тогочасного світу, поклавши початок стрімкому занепаду Польщі та перетворенню Московського царства на потужного лідера загальноєвропейського рівня²⁴. «... Перехід України з-під влади Польської Річипосполитої «під високу руку» московського царя, – пише М. Грушевський, – [...] переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т.д.»²⁵.

Втім, попри входження українських земель до Московщини, доволі тривалий час вони й надалі перебували у сфері європейської культури. «...Україна XVII в. була все таки Європою, і хотіла нею бути, кожним суставом свого ества!» – емоційно наголошує дослідник²⁶. І лише після ліквідації Гетьманщини з кінця XVIII – початку XIX ст. Україну силоміць переорієнтовано на російську імперську північ. М. Грушевський вказує на примусове російщення українського життя, економічний визиск українських земель, цілеспрямовану руйнацію сформованого за західними взірцями освітнього простору. Як підсумок, твердить учений, «Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на поток і розграблення»²⁷.

Прикметно, що переконаність у фатальності російського вибору Б. Хмельницького М. Грушевський формував також у своїх учнів. Тут промовистим прикладом слугують консультації М. Грушевського його львівським учням, в яких він окреслював ідейну модель інтерпретації досліджуваних ними історичних подій. Так, у листі до І. Джиджори, котрий вивчав особливості економічної політики Петра I стосовно українських земель, М. Грушевський підкреслено радив не дотримуватися пошире-

них в науці тез про економічний прагматизм російського володаря, а натомість спробувати довести, «що се був не меркантилізм, а політика»²⁸ (підкреслено М. Грушевським).

Поряд із такими суворими оцінками наслідків приєднання українських земель до російської держави, М. Грушевський і тут демонструє дивовижну як для вченого-позитивіста амбівалентність історичного мислення. Незважаючи на неодноразові вказівки про ментальну несумісність українців та росіян, дослідник поряд із цим неодноразово вказує на їх віровизнавчу близькість, що змушувало українську еліту горнутися до північного сусіда, особливо після остаточного покатоличення литовської верхівки. «На переломі XV і XVI в. існування такого нахилу [до Московщини] виступило вже зовсім ясно», – стверджує автор «Історії України-Руси»²⁹.

Поряд із релігійним аргументом, М. Грушевський вказує також на факт спільності історичних традицій, котрі об'єднували українських і московських князів. Вказані історичні традиції пояснювалися вченим тим, що Москва «представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави», а також «сильно розвиненим аристократичним устроєм – князівської аристократії переважно»³⁰. Ця близькість релігійних практик та історичних традицій, вказує М. Грушевський, невдовзі стає підставою для поступової зміни зовнішньополітичних пріоритетів, що врешті підготувало пізніший вибір козацької старшини доби Хмельниччини.

Зламними в розумінні М. Грушевського для геополітичного позиціонування України в координатах «Росія-Захід» стали російські революції 1905 та 1917 рр. Так, учений був сповнений щирими сподіваннями на демократичні здобутки першої російської революції. Свою «Ілюстровану історію України», що якраз писалася в той час, він завершував переконанням: «Безсумнівно, широкий всенародній розвій українства являєть ся і в Росії питанням недалекого часу і можемо з повною вірою дивити ся в його будучину»³¹. Не менш піднесеними були його оцінки й подій 1917 р. Друга російська революція, як згадував учений на еміграції, бачилася йому та його ідейним однодумцям «зорею нового світу» та «світовим визволенням праці і працюючих мас»³².

Разом із тим, дійсність російської демократії різних партійних кольорів, що не визнавала за Україною прав політичного суб'єкта, дуже швидко охолодила захоплення М. Грушевського. Перебуваючи на чолі Центральної Ради він закликає «з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом»³³. Це, твердить учений, диктують не тільки старі українські традиції, але й «те духовне споріднення, яке без сумніву є між українським народним етнічним елементом і життям західноєвропейським». Дослідник вкотре твердить, що український народ належить до європейського цивілізаційного кола самим складом національного характеру. Через це його повернення до європейської культури, переконаний М. Грушевський, відбується природно, саме завдяки цьому внутрішньому спорідненню. «Україна, – пише він, – зможе тепер вернутися з новою, навіть – по реакції – з дещо перебільшеною силою до цього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького, з яким і в минушині у неї було найбільше зв'язків, найбільше переймань і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найлегше буде тут зв'язатися з західним світом, користати з його запасів знання, культури, громадського інстинкту й дисципліни»³⁴.

Узагальнюючи наші спостереження над ставленням М. Грушевського до проблеми «Росія-Захід» у контексті історичної еволюції українського народу відзначимо значну емоційність його історіософського та історіографічного дискурсів, що загалом була невластива вченому як прихильнику позитивістської формули історіописання *sine ira et studio*. Ця емоційність виникала тоді, коли суто наукознавче питання дослідник переводив в аксіологічну площину «свій-чужий». І тут, попри неодноразово задеклароване прозахідництво, симпатії М. Грушевського, хоча й не акцентовано, доволі часто лежали по стороні російського сусіда. Загалом же, проблему «Росія-Захід» учений розглядав ніби з двох часових перспектив – тривалого історичного періоду співжиття українців зі своїми західними та східними сусідами, а також з погляду власного життєвого досвіду, у першу чергу з урахуванням бурхливих подій кінця XIX – перших десятиліть XX ст. на європейському континенті. Це власне під впливом

останніх зазнають мутації вироблені світоглядні настанови та корегуються сформульовані історіографічні моделі. Саме цим, на нашу думку, значною мірою пояснюється зауважена амбівалентність висловів ученого. Відзначимо, що ця амбівалентність, не в останню чергу з подачі М. Грушевського, становить одну з помітних рис української гуманістики не лише ХХ ст., але й нашого часу. Все це актуалізує продовження студій над проблемою «Росія-Захід» в ширшому хронологічному та тематичному контекстах.

¹ Мухин М. Проф. М. Грушевський (1866–1934) // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1936. – Річник IV. – С. 102–115; 194–202; 268–277.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 14.

³ Грушевський М. Орієнтація чорноморська // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 18.

⁴ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 14.

⁵ Там само. – С. 14–15.

⁶ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 77.

⁷ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С. 15.

⁸ Там само. – С. 15.

⁹ Грушевський М. Українська справа в її історичному розвитку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8. Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. – С. 316.

¹⁰ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 15.

¹¹ Там само.

¹² Грушевський М. Нові перспективи // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 22.

¹³ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 16.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 478.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 503.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 138–139.

¹⁸ Див. докл.: Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»? // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 95–100.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 139.

²⁰ Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.

²¹ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto–Buffulo–London: University of Toronto Press, 2005. – P. 114.

²² Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»? // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – С. 97.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 759.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 569.

²⁵ Там само. – С. 6.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1497.

²⁷ Грушевський М. Наша західня орієнтація // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 17.

²⁸ Листування Михайла Грушевського, т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ–Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – С. 281.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – С. 183.

³⁰ Там само. – С. 338.

³¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів, 1913. – С. 519.

³² Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

³³ Грушевський М. Нові перспективи // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 21.

³⁴ Там само.